

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا

حقوق متقابل مردم و حکومت در نهج البلاغه

به وسیله ی:

محمدرضا بیات

پایان نامه

ارائه شده به دانشکده تحصیلات تکمیلی به عنوان بخشی
از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ کارشناسی ارشد

رئیس هیات مدیران
مجلس شورای اسلامی ایران

۱۳۸۱ / ۵ / ۳۰

در رشته:

حقوق عمومی

از دانشگاه شیراز

۱۳۸۱ / ۵ / ۳۰

رئیس هیات مدیران
مجلس شورای اسلامی ایران

ارزیابی و تصویب شده توسط کمیته پایان نامه با درجه عالی:

دکتر بهرام اخوان کاظمی ، استادیار علوم سیاسی

دکتر محمد امامی، استادیار دانشکده حقوق

دکتر نادر مردانی، استادیار دانشکده حقوق

۴۲۴۸۰

رئیس هیات مدیران
مجلس شورای اسلامی ایران

تیرماه ۱۳۸۱

تقدیم به

پدر و مادر مهربان

و

همسر عزیزم که رنج تحصیل مرا به جان خرید

و

فرزندانه

کیمیا فائزه علی

سپاسگزاری

بند بند وجودم سپاسگذار خدایی است که قلم را حریری از تقدس سوگند پوشانید، نعمت بودن را به من ارزانی داشت و عشق به آموختن را در شماریکی از الطاف بی شمارش در وجود من نهاد. چه زیباست ستایش خالق در حالی که تقدیر از مخلوق نیز جنبه ای از ستایش خالق است. اکنون که به هنگام برداشتن آخرین گامها در جهت فارغ التحصیلی از مقطع کارشناسی ارشد، رخصت آن را یافتم تا خالصانه ترین تقدیر خود را از جایگاه مقدس دانشگاه خدمت کلیه بزرگوانی که خود را همواره رهین منت ایشان می دانم عرض نمایم، بر خود لازم و واجب می دانم از استاد گرامی جناب آقای دکتر بهرام اخوان کاظمی استاد محترم راهنما، که در کلیه مراحل نگارش این رساله با صبر و حوصله فراوان راهنمایی بنده را به عهده گرفتند و از ارشادات عالمانه این بزرگوار برخوردار بودم و نیز از اساتید گرانقدر آقایان دکتر محمد امامی و دکتر نادر مردانی اساتید محترم مشاور، که از راهنماییهای این سروران کمال استفاده را جهت تدوین رساله بردم تقدیر و تشکر نمایم.

همچنین از کلیه اساتید عزیزی که از مهر ماه پر مهر ۱۳۶۸ تاکنون افتخار شاگردی ایشان را داشته ام تشکر نمایم.

چکیده

حقوق متقابل مردم و حکومت در نهج البلاغه

توسط :

محمدرضا بیات

حکومت و دولت یکی از اصلی‌ترین مباحث رشته حقوق و علوم سیاسی است. تاریخ اندیشه‌های سیاسی، سرشار از تلاش اندیشمندان مختلف برای دستیابی به بهترین و آرمانی‌ترین نوع نظام سیاسی می‌باشد که به بهترین و مطلوبترین وجه، روابط بین حکومت و فرد (حاکمان و فرمانبران) را بهسازی و تدوین نمایند.

با توجه به تاسیس بیست و چهارساله نظام جمهوری اسلامی ایران و نیاز مبرم این نظام به الگوبرداری نظری و عملی از نظام حکومتی امام علی (ع) این رساله به رشته تحریر درآمده است. در این راستا ابتدا جایگاه مردم و اهداف حکومت در نظام‌های عمده سیاسی حقوقی به ویژه نظام لیبرال دموکراسی و نظام‌های تمامیت‌خواه (توتالیتر) مشخص شده است. گرچه منکر پاره‌ای از شایستگی‌های حکومت دموکراسی نیستیم، اما این نظام‌ها دارای عیب‌های عمده و اساسی می‌باشند. از عمده‌ترین معایب این نظام‌ها، افراط و تفریط‌هایی است که بانیان فلسفه نظری این نظام‌ها مرتکب آن شده‌اند. عقاید آباء کلیسا باعث قدرت یافتن پاپ و حکومت هزار ساله کلیسا بر امور دینی و دنیوی اروپاییان گردید. ولی عملکرد بسیار بد کلیسا

از جمله تفتیش عقیده، مجازات عقیده، فساد و بدعت باعث گردید که عصر جدید (رنسانس) با رفرماسیون، دین‌پیرایی و انسان‌مداری آغاز گردیده و دین به گوشه کلیساها رانده شود. در فصل دیگر دولت و حکومت در عصر جاهلیت مورد بررسی قرار گرفته است. هدف این فصل اثبات این فرضیه است که پیش از ظهور اسلام، اعراب جاهلیت از داشتن حکومت و دولت به مفهوم واقعی بی بهره بوده اند. و پس از ظهور پیامبر اکرم محمد(ص) و تشکیل دولت اسلامی بود که این اعراب در زیر پرچم اسلام گرد آمدند و تشکیل حکومت دادند. اما پس از رحلت پیامبر(ص) با تغییر در مسیر رهبری جامعه، اعراب به اکثر سنتهای جاهلی خویش برگشته به نحوی که امام علی (ع) فلسفه پذیرش خلافت را به هم خوردن عدالت اجتماعی و منقسم شدن مردم به دو طبقه سیر سیر و گرسنه گرسنه در جامعه ذکر می نماید.

اما در فصل دیگری دولت آفتاب (حکومت امام علی (ع)) مورد بررسی قرار می گیرد. در این راستا فلسفه سیاسی امام علی (ع)، لزوم حکومت از دید ایشان، اهداف حکومت، مبنای حقوق و قانون، وظایف حکومت در قبال مردم، مبنای مشروعیت حکومت، حقوق مردم، وظایف حکومت همچنین وظایف مردم و حقوق حکومت از دید امام علی (ع) مورد بررسی و نقد قرار می گیرد.

و ملاحظه می شود که امام علی (ع) بر خلاف بسیاری از اندیشمندان و عالمان بی عمل، خود سمبل و نمونه مجسم اندیشه های تابناک خویش بوده اند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	فصل اول کلیات
۱۶.....	فصل دوم: جایگاه مردم و اهداف حکومت در نظامهای عمده سیاسی - حقوقی
۱۷.....	بخش اول: دولت و حکومت از منظر اندیشمندان عمده سیاسی غرب
۱۷.....	سقراط
۱۸.....	افلاطون
۲۰.....	ارسطو
۲۲.....	آگوستین
۲۴.....	آکویناس
۲۶.....	ماکیاول
۲۹.....	هابز
۳۲.....	لاک
۳۵.....	مونتسکیو
۳۶.....	روسو
۴۳.....	خلاصه و نتیجه گیری
۴۴.....	بخش دوم : جایگاه مردم و اهداف حکومت در نظام لیبرال دموکراسی
۴۵.....	مبحث اول: لیبرالیسم
۴۵.....	گفتار اول: تاریخچه و فلسفه لیبرالیسم

- گفتار دوم: اصول کلی لیبرالیسم ۴۸
- الف: اصول کلی لیبرالیسم سیاسی ۴۸
- ب: اصول کلی لیبرالیسم اقتصادی ۴۹
- مبحث دوم: دموکراسی ۴۹
- گفتار اول: فلسفه دموکراسی ۵۰
- مبحث سوم: اهداف دولت در نظام لیبرال دموکراسی ۵۱
- مبحث چهارم: نقادی بر نظام لیبرال دموکراسی ۵۶
- گفتار اول: جایگاه مردم در نظام لیبرال دموکراسی ۶۰
- گفتار دوم: نشانه های انحطاط لیبرال دموکراسی در قرن بیستم ۶۲
- نتیجه گیری ۶۳
- بخش سوم: جایگاه مردم و اهداف حکومت در نظامهای توتالیتر، (تمامیت خواه) ۶۵
- مبحث اول: هگل و فلسفه او ۶۶
- گفتار اول: دولت از نظر هگل ۶۷
- مبحث دوم: حقوق مردم و اهداف حکومت در نظام فاشیستی ۶۹
- گفتار اول: دولت و اهداف آن ۷۱
- گفتار دوم: نهادهای دموکراتیک ۷۲
- الف- مجلس ۷۲
- ب- حزب و سندیکا ۷۲
- ج- رهبر، دوچه یا پیشوا ۷۲
- نتیجه گیری ۷۴
- بخش چهارم: نازیسم و جایگاه مردم و اهداف حکومت ۷۵
- مبحث اول: دولت و اهداف آن ۷۶
- مبحث دوم: رهبر ۷۷
- مبحث سوم: مردم و جایگاه آنها در نظام نازیستی ۷۸
- نتیجه گیری ۸۰
- بخش پنجم: مارکسیسم و اهداف حکومت و جایگاه مردم ۸۱
- مبحث اول: دولت و اهداف آن ۸۲
- مبحث دوم: مردم و جایگاه آنها در نظام مارکسیستی ۸۴

نتیجه گیری	۸۵
فصل سوم: دولت و حکومت در عصر جاهلی	۸۷
بخش اول: تقسیم بندی شبه جزیره عربستان	۸۷
بخش دوم: تعریف عصر جاهلیت و مشخص نمودن محدوده زمانی و مکانی آن	۸۸
بخش سوم: وضع فرهنگ و تمدن اعراب در عصر جاهلیت	۹۰
مبحث اول: طبقات مختلف اعراب	۹۰
مبحث دوم: خوی و خصلت اعراب	۹۱
مبحث سوم: اوضاع اجتماعی و فرهنگی اعراب	۹۳
مبحث چهارم: وضع دین در جزیره العرب	۹۸
بخش چهارم: مفاهیم سیاسی در عصر جاهلیت	۱۰۱
قبیله	۱۰۱
نسب	۱۰۴
حمیت و تعصب	۱۰۴
حلف	۱۰۵
جوار	۱۰۵
اولیا	۱۰۶
استلحاق	۱۰۶
ملاً	۱۰۶
نتیجه گیری	۱۰۸
فصل چهارم: روابط متقابل مردم و حکومت در اندیشه سیاسی امام علی (ع):	۱۱۱
بخش اول: فلسفه سیاسی امام علی (ع)	۱۱۱
مبحث اول: شرحی از زندگانی امام علی (ع)	۱۱۲
مبحث دوم: لزوم حکومت از دید امام علی (ع)	۱۱۳
گفتار اول: حکومت از دید امام علی (ع) هدف یا وسیله؟	۱۱۴
گفتار دوم: مفهوم عدل از دید امام علی (ع)	۱۱۶
مبحث سوم: انسان از دید امام علی (ع)	۱۱۹
مبحث چهارم: مبنای حقوق و قانون از دید امام علی (ع)	۱۲۱
گفتار اول: مبنای قانون از دید امام علی (ع)	۱۲۱
گفتار دوم: مبنای حقوق از دید امام علی (ع)	۱۲۴
بخش دوم: تشکیل حکومت امام علی (ع)	۱۲۷

۱۳۱	بخش سوم: حقوق مردم و وظایف حکومت در قبال مردم
۱۳۲	مبحث اول: معنی لغوی و اصطلاحی مشروعیت
۱۳۷	مبحث دوم: مشروعیت در تفکر سیاسی اسلام
۱۳۸	مبحث سوم: مشروعیت حکومت علوی
۱۳۹	گفتار اول: مشروعیت الهی - مردمی
۱۴۱	گفتار دوم: مشروعیت مردمی
۱۴۲	گفتار سوم: مشروعیت الهی
۱۴۵	مبحث چهارم: بیعت و جایگاه مردم در مشروعیت حکومت علوی
۱۴۶	گفتار اول: روی آوردن جامعه و انجام بیعت
۱۴۸	گفتار دوم: احتجاج امام (ع) به بیعت
۱۴۹	الف) در رابطه با نحوه بیعت مردم با ایشان
۱۵۰	ب) پاسخ به برخی شبهات
۱۵۴	خلاصه بحث و نتیجه گیری
۱۵۷	مبحث پنجم: حقوق مردم در نهج البلاغه
۱۵۷	گفتار اول: خیر خواهی
۱۵۸	گفتار دوم: تنظیم کامل مسائل اقتصادی جامعه
۱۶۷	گفتار سوم: تعلیم مردم جامعه برای رهایی آنان از جهل
۱۷۱	گفتار چهارم: ترتیب برای گرویدنهای تکاملی
۱۷۳	گفتار پنجم: آزادی
۱۷۶	گفتار ششم: تأمین اجتماعی
۱۷۷	مبحث ششم: وظایف حکومت در قبال مردم
۱۷۷	گفتار اول: مبارزه با فقر و تأمین رفاه عمومی
۱۸۲	گفتار دوم: تأمین رفاه عمومی، عمران و آبادانی کشور
۱۸۳	گفتار سوم: تأمین امنیت
۱۸۴	الف - امنیت مال
۱۸۴	ب - امنیت قضایی
۱۸۵	ج - مساوات همه در برابر قانون
۱۸۹	گفتار چهارم: رعایت حقوق اقلینها
۱۹۱	مبحث هفتم: خصوصیات کارگزاران حکومتی از دید امام علی (ع)
۱۹۱	گفتار اول: خصوصیات بایسته و الزامی کارگزاران

۱۹۲.....	گفتار دوم: خصوصیات ناشایست کارگزاران
۱۹۴..	گفتار سوم: وظایف کارگزاران حکومتی در قبال مردم در حکومت اسلامی،
۲۰۲.....	مبحث هشتم: حقوق حکومت بر مردم و وظایف مردم در قبال حکومت
۲۰۹.....	مبحث نهم: نظارت بر کارگزاران، حسابرسی و برخورد با متخلفین
۲۱۰.....	گفتار اول: نظارت بر کارگزاران در حکومت امام علی (ع)
۲۱۱.....	گفتار دوم: برخورد قاطع با متخلفین
۲۱۴.....	فصل پنجم: نتیجه گیری
۲۲۲.....	منابع و مأخذ
۲۲۲.....	منابع فارسی
۲۳۱.....	منابع عربی
۲۳۱.....	منابع انگلیسی

فصل اول کلیات:

مقدمه

حکومت^۱ و دولت^۲ یکی از اصلی‌ترین مباحث رشته حقوق و علوم سیاسی است تا جائیکه برخی از اندیشمندان، علم سیاست را علم دولت و حکومت نامیده‌اند. تاریخ اندیشه‌های سیاسی، سرشار از تلاش اندیشمندان مختلف برای دستیابی به بهترین و آرمانی‌ترین نوع نظام سیاسی می‌باشد که به بهترین و مطلوبترین وجه، روابط بین حکومت و فرد (حاکمان و فرمانبران) را بهسازی و تدوین نمایند. در این میان نگاه به سیره عملی و نظری امام علی (ع) در این باره بسیار راهگشاست. و چگونگی اداره حکومت توسط این امام معصوم به لحاظ حجیت سنت ایشان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

مسئله حکومت در نهج البلاغه مانند ده‌ها مسئله مهم دیگر زندگی در این کتاب عظیم به خوبی و شفافیت مطرح شده است. البته چنین نیست که امیرالمؤمنین علی (ع) فصلی در باب حکومت باز کرده باشند و با ترتیب مقدماتی به نتیجه گیری برسند.

شیوه سخن این امام معصوم (ع) در این باب هم همانند ابواب دیگر، شیوه‌ای حکیمانه است، یعنی عبور از مقدمات و رسیدن به نتیجه. نگاه امیرالمؤمنین علی (ع) به مسئله حکومت نگاه حکیم بزرگی است که با منبع وحی متصل و مرتبط است.

از جهت دیگر حکومت در نهج البلاغه به صورت یک بحث تجریدی نیست. امام علی (ع) با امر حکومت درگیر بوده‌اند و به عنوان یک حاکم سخن گفته و به عنوان کسی که با

1- government

2- state

مشکلات اداره کشور اسلامی با همه مشکلاتش و با همه مصیبتها و دردسرهاش روبرو بوده و به جوانب گوناگون این مسئله رسیدگی کرده است.

طرح مسئله : سؤال اصلی پژوهش به شرح ذیل می باشد: امام علی (ع) در باب دولت و حکومت و تعامل بهینه و حقوق متقابل آنها با مردم دارای چه نظریات و دیدگاههایی بوده است. این نظریات نسبت به آرا مشابه و شیوه حکومتهای عمده رایج در دنیا دارای چه تمایزها و مزیتهایی است؟

همچنین با توجه به تأسیس بیست و چهار ساله نظام جمهوری اسلامی ایران و نیاز مبرم این نظام به الگوبرداری نظری و عملی از نظام آرمانی علوی سئوالات فرعی ذیل قابل طرح می باشد:

اول باید دید آیا «حکومت» از دیدگاه امام (ع) به همان معنایی است که در فرهنگ متداول جهان کهن امروز از آن فهمیده می شود، یعنی حکومت مترادف است با سلطه، فرمانروایی، تحکّم و احیاناً برخورداری حاکم یا حاکمان از امتیازاتی در زندگی یا خیر؟ مطلب بعدی، مسئله ضرورت حکومت است. این سؤال مطرح است که آیا برای جامعه انسانی وجود فرماندهی و حکومت امری ضروری است یا نه؟ استنتاج از این بحث به معنای التزام به لوازمی در زندگی جمعی است و صرفاً منحصر به این نیست که ما قبول کنیم حکومت برای جامعه لازم است. بلکه نتیجه بحث، در شیوه فرماندهی و در شیوه فرمانبری و در اداره جامعه نیز مشخصات و خطوط ویژه ای ترسیم خواهد کرد.

مسئله سوم، منشاء حکومت است. منشاء حکومت از نظر نهج البلاغه چیست؟ آیا یک امر طبیعی، نژاد، دودمان، نسب، زور یا اقتدار است؟ یا دلایلی دیگر دارد؟ آیا منشاء حکومت و آنچه به حکومت یک انسان یا یک جمع، مشروعیت می بخشد، یک امر الهی یا یک امر مردمی است؟ مسأله چهارم این است که آیا حکومت کردن، یک حق است یا یک تکلیف؟ حاکم حق حکومت دارد یا موظف است که حکومت کند؟ و کدام انسانی است که می تواند و می باید حکومت کند؟ مسئله ششم مسئله شورانگیز روابط حاکم و رعیت است. این روابط مبتنی بر چه مبنایی و چه اساسی است؟ آیا حقی یکجانبه است که حاکم را برگرداند مردم سوار می کند؟ یا یک حق متقابل است؟ از جمله اساسی ترین و پرمعنا ترین و پرنتیجه ترین مباحث حکومت در نهج البلاغه همین مسأله است.

مسئله هفتم، مسئله مردم در حکومت است. باید دید که در فرهنگ نهج البلاغه مردم در برابر حکومت چه کاره‌اند؟ چه هستند؟ این از ظریفترین مسائلی است که در نهج البلاغه عنوان شده است و امروز فرهنگهایی که بر ذهنیت مردم در بخشها و تقسیم بندی های مختلف سیاسی حاکم است، هیچکدام منطبق با فرهنگ نهج البلاغه نیست.

مسئله هشتم که از لحاظ اصولی یک مسئله درجه دو، اما از لحاظ عملی مسئله بسیار پر اهمیتی است نحوه برخورد دستگاه اداری با مردم است. اجزا و اعضای دستگاه چگونه باید با مردم برخورد کنند؟ آیا طلبکار از مردمنده؟ یا به آنها بدهکارند؟ اخلاق دستگاه حکومت با مردم چگونه است؟

مسئله نهم رفتار حاکم نسبت به خویشان است آیا برای رفتار حاکم در جامعه، محدودیتی وجود دارد؟ آیا می‌توان به حسن رفتار او با مردم بسنده کرد؟ یا آنکه ماورای نحوه ارتباط حاکم با مردم، چیز دیگری وجود دارد که آن نیز مرتبط با خود اوست؟ نحوه زندگی شخصی حاکم چگونه باید باشد نهج البلاغه در این مورد چه نظری دارد؟

مسئله دهم شرایط حاکم است. چگونه انسانی بر طبق فتوای نهج البلاغه می‌تواند بر جامعه بشری حکومت کند؟^۱

اینها مسائلی است که نگارنده در پی یافتن پاسخ آنها از زبان مولی امیرالمؤمنین علی (ع) در نهج البلاغه می‌باشد.

هدف

هدف این تحقیق استنباط و استخراج پاره‌ای از شیوه‌های حکومتی اسلام، و تبیین اصول و راههای ارائه شده توسط این دین، برای حفظ حقوق مردم، با استفاده از مبانی و معارف اسلامی است. چون دین اسلام آخرین و کاملترین دینی است که برای اداره جامعه و سعادت بشر نازل گردیده و قطعاً باید راههایی برای رسیدن به این هدف، در هر زمان، مکان و شرایط ارائه دهد. نگارنده در این تحقیق، در حد توان اندک خود در پی استخراج و تبیین این راهها می‌باشد.

در این راستا اندیشه و انگوی نظری و عملی حکومتی یکی از مهمترین شخصیت‌های جهان اسلام یعنی حضرت علی (ع) را با این اهداف برای بحث و بررسی انتخاب نموده‌ایم. در

۱- آیه الله خامنه‌ای، «حکومت در نهج البلاغه»، یاد نامه دومین کنگره هزاره نهج البلاغه، تهران، بنیاد نهج البلاغه، چ اول، فروردین ۱۳۶۳ صص ۲۹-۲۸.

حوزه نظری، تبیین اندیشه های بلند امام (ع) در باب یکی از مهمترین موضوعات حقوقی و سیاسی یعنی دولت و حکومت و تعامل آن با حقوق و وظایف مردم و رفع خلاءهای فراوان تحقیقات نظری در این باره.

در حوزه علمی و کاربردی، دستیابی به الگوی حقوقی و سیاسی بالنده و کارآمدی جهت ترسیم روابط بین حکومت و مردم بویژه در عصر جمهوری اسلامی.

فرضیه تحقیق

با توجه به سؤال اصلی مطروحه، فرضیه اصلی این پژوهش به صورت زیر قابل طرح است.

" امام علی (ع) در باب دولت و حکومت و تعامل بهینه، و حقوق متقابل آنها با مردم، دارای نظریات عمده، بدیع، کارآمد و منحصر به فردی است که از عمده ترین وجوه مزیت آن نسبت به آراء مشابه و حکومتهای رایج در دنیا به ویژه «لیبرال دمکراسی»، ملاحظه وجوه مادی و معنوی در این حوزه است."

سابقه علمی:

با توجه به موضوع پژوهش که در رابطه با «حقوق متقابل مردم و حکومت در نهج البلاغه» می باشد. مطمئناً دستمایه اصلی پژوهش کتاب ارزشمند نهج البلاغه بوده است. در این مبحث کوتاه، قصد آن نیست تا به تحلیلی همه جانبه در مورد این منبع عظیم پردازیم، زیرا به اندازه کافی در مورد نهج البلاغه سخنها گفته شده، لیکن قابل ذکر است که هیچ تردیدی در انتساب نهج البلاغه به حضرت علی (ع) وجود ندارد و «سید رضی» در قرن چهارم هجری آن را گردآوری کرده است.

علاوه بر نهج البلاغه از شرحهای مختلفی که بر این کتاب عظیم نوشته شده، نظیر «شرح ابن ابی الحدید» و «شرح فیض الاسلام» و «شرح و تفسیر مرحوم علامه محمد تقی جعفری» و «پیام امام نوشته آیت ... ناصر مکارم شیرازی» و «شرح ابن میثم» بهره فراوانی برده شده است. «ابن ابی الحدید» به رغم این که فردی معتزلی است، بسیاری از عقاید و افکارش با شیعه نزدیکی دارد و شرح مفصل وی بر نهج البلاغه، علاوه بر خطبه های امام، حاوی مطالب